

Gladsaxehus

– ett projekt riktat mot både forskning och allmänhet

Av Lars Jönsson

Doktorand i medeltidsarkeologi vid Institutionen för Arkeologi och Antikens historia, Lunds universitet, samt antikvarie på Malmö Kulturmiljö

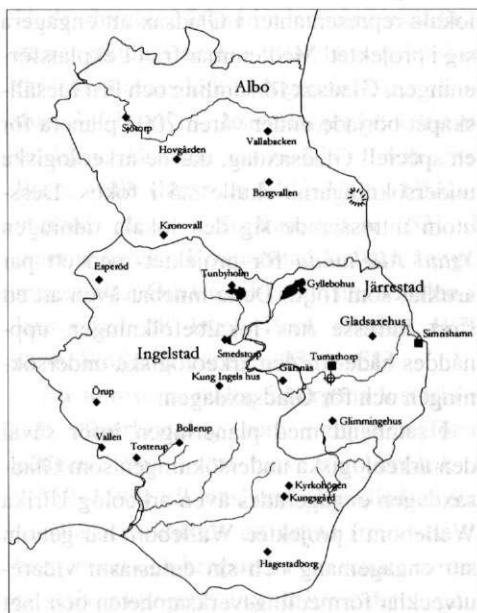
Gladsaxehusprojektet är ett samarbetsprojekt mellan Institutionen för Arkeologi och Antikens historia, Österlens Museum, Studieförbundet Vuxenskolan och Kyrkliga samfälligheten i Simrishamnns pastorat. Syftet med projektet är dels att genom arkeologisk forskning öka våra kunskaper om »maktens landskap i sydöstra Skåne», dels att genom både arkeologikurser och speciella Gladsaxedagar öka allmänhetens intresse för hembygden. Här beskrivs undersökningarna 2002 och 2003.

Bakgrunden till projektet

Ruinen efter den forna riksborgen Gladsaxehus är belägen i byn Gladsax i Skåne, ett par kilometer väster om Simrishamn. Borgen låg omedelbart öster om kyrkan och kyrkogården i byn. Borganläggningen är tyvärr mycket illa åtgången, och idag återstår enbart den nedre våningen av en cirka 10,4 x 8 m stor byggnad. Det som återstår av stenbyggnaden ser vid en hastig blick ut som ett odlingsröse. Men vad få personer vet är att borgen från cirka 1400 och fram till början av 1600-talet hade en stor betydelse såsom den enda länsborgen i sydöstra Skåne. Borganläggningen har sedan slutet av 1700-talet rönt ett visst intresse hos såväl antikvitets-tecknare, konsthistoriker, lokalhistoriker som arkeologer. Men sedan början av 1970-talet, då borganläggningen senast hade blickarna på sig, har Gladsaxehus alltmer försvunnit i historiens mörka dunkel och enbart tilldragit sig ett fåtal personers intresse.

I mitten av 1990-talet började arkeologen och lokalhistorikern Hans Alebo att intressera artikelförfattaren för Gladsaxehus och dess spännande historia. Vi sökte pengar för

en arkeologisk forskningsundersökning och skrev även ihop ett mindre forskningsprogram, vilket publicerades i *Bulletin för arkeologisk forskning i Sydsvetige nr 2 1997*.

Figur 1. Sydöstra Skåne med platsen för Gladsaxehus och andra medeltida borganläggningar i området.

Tyvärr fick vi avslag på vår ansökan, men skam den som ger sig. I samband med ett forskningsprojekt benämnt *Maktens landskap, en region i förändring. Sydöstra Skåne under 600 år*, sökte undertecknad återigen medel till arkeologiska undersökningar. Denna gång föll ansökan i god jord, och det beviljades medel från *Stiftelsen Elisabeth Rausing's minnesfond*. Under hösten 2001 började planeringen av den arkeologiska forskningsundersökningen genom att kontakter togs med markägaren, vilken är den kyrkliga samfälligheten i Simrishamns pastorat, och med museichefen Lena Alebo på Österlens Museum för ett eventuellt samarbete. Det visade sig att det även fanns öronmärkta pengar i *Gladsax Församlings Slotsruinfond* för bl.a. arkeologiska undersökningar vid Gladsaxehus. Detta innebar att undersökningarna kunde bli något mer omfattande än vad vi från början hade beräknat.

Då det blev känt att det fanns långt framskridna planer på arkeologiska undersökningar vid Gladsaxehus, började även lokala representanter i Gladsax att engagera sig i projektet. Medlemmar från Lekplatsföreningen, Gladsax församling och Fru Idesällskapet började under våren 2002 planera för en speciell Gladsaxdag, där de arkeologiska undersökningarna skulle stå i fokus. Dessutom intresserade sig den lokala tidningen *Ystad Allehanda* för projektet med ett par artiklar som följd. Detta innebar även att ett stort intresse hos lokalbefolkningen uppnåddes både för den arkeologiska undersökningen och för Gladsaxdagen.

I samband med planeringen inför såväl den arkeologiska undersökningen som Gladsaxdagen engagerades även arkeolog Ulrika Wallebom i projektet. Wallebom har genom sitt engagemang och sin entusiasm vidareutvecklat förmedlingsverksamheten och lagt grunden för den arkeologiska kursverksamhet vilken är en del av projektet.

Byn Gladsax och Gladsaxehus i de historiska källorna

Ortnamnet Gladsax är ett gammalt vattendragsnamn. Förleden *glad* har en äldre innebörd i betydelsen »ljus, skimrande, glänsande» eller »solnedgång». Efterleden *sax* har en äldre betydelse som »kniv, svärd», eventuellt »skåra/ränna». Hur namnet skall tolkas är således oklart, men ett äldre ånamn »Glanssvärdet» är tänkbart (Pamp 1983, s. 83 f.).

När bebyggelsen i Gladsax etablerades är oklart då inga arkeologiska undersökningar skett inom bytomten förutom på platsen för Gladsaxehus. En förmodad tidigmedeltida huvud- eller sätesgård kan mycket väl ha legat på samma plats som den senmedeltida länsborgen. De arkeologiska och historiska källorna är tyvärr förtegnade angående den äldre sätesgården. Men då kyrkan i Gladsax förmodligen kan dateras till åtminstone mitten av 1100-talet, bör även en profan bebyggelse ha existerat vid denna tidpunkt. Det är möjligt att kyrkan, vilken är helgad åt S:t Jacob, under tidig medeltid byggdes som en stormanskyrka i anslutning till en huvudgård i Gladsax och att den under 1100-talet blev sockenkyrka. Sedan mitten av 1100-talet var kyrkan sannolikt annekterad av premonstratenserklostret i staden Tumathorp (Wallin 1954, s. 50; Wallin 1955–1962, s. 150 ff.). Från denna tid finns idag endast långhusets östra delar kvar (Lilja 1993). I kyrkans södra sidoskepp finns en gravsten över länsmannen i Gladsax och riddaren Knut Bilde (död 1555), vilken speglar den historiska kopplingen mellan Gladsax kyrka och Gladsaxehus. I södra sidoskeppet står även den gamla storklockan gjuten år 1586 »till Guds Erre» och skänkt till kyrkan av Hans Spiel, ämbetsman på Gladsax Slott.

Från och med 1300-talet börjar Gladsax och Gladsaxehus att omnämnas i de skriftliga källorna. Gladsax nämns första gången år

1322, då ärkebiskop Esger utfärdar ett privilegiebrev. Han stadfäster i detta bestämmelser utfärdade av ärkebiskop Eskil på 1100-talet om att fyra kyrkor läggs under Tommarps kloster, bland dem »ecclesiam sancti Jacobi in Glathsyas» (Wallin 1955–1962, s. 150 ff.).

Under 1300-talet innehade släkten Bing sätesgården. Riddaren Börge Thorkilsen (Bing) till Gladsax nämns i urkundsmaterialet den 12/5 1344, och den 9/10 1384 nämns väpnaren Thorkil Nielsen (Bing) till Gladsax. Han ägde gods runt om i det dåvarande Danmark, men framför allt i sydöstra Skåne. När han dog 1384 testamenterade han en rad gårdar och gods till domkyrkan i Lund (Wallin 1954).

Den namnkunnigaste personen i Gladsax under medeltiden är dock Ide Pedersdatter (Falk), gift med ovannämnde Thorkil Nielsen (Bing). Som änka efter Thorkil Nielsen gifter »Fru Ide av Gladsax» om sig med riddaren Johan Snakenborg, omnämnd som en »tyrannisk tysk fogde». Han skall från borgens Sjöstorp i Albo härad ha anordnat ett blodbad på bönderna i Järrestad härad år 1387. Han efterlämnade ett stort antal Albogårdar till fru Ide, vilka under hela den tid Gladsax utgjorde ett kungligt län (cirka 1400–1621) bildade en viktig del av länets och häradets kronogods (Wallin & Lander 1988, s. 72 ff.).

Fru Ide Pedersdatter (Falk) till Gladsax

Ide Pedersdatter omnämns första gången i de skriftliga källorna år 1370 och därefter ett flertal gånger fram till upprättandet av sitt testamente år 1398 på Skovkloster utanför Næstved. Hon dog ett år senare och begravdes i franciskanerklostret i Roskilde. Ide Pedersdatter är även ihågkommen i Lunds domkyrka där det stora högaltarskåpet, donerat år 1398, finns kvar som en påminnelse om henne (Wallin 1954).

I sitt testamente donerar Ide Pedersdatter sin sätesgård i Gladsax så att denna tillsammans med en betydande förmögenhet i jordegendom och kontanta medel skall förordnas som grund och säte för ett planerat kloster för dominikanernunnor. Hon insätter sin personliga vän, drottning Margrethe, som testamentsexekutor. Drottningen, tillsammans med biskop Peder i Roskilde, inser dock platsens strategiska läge som en viktig motpol till ärkebiskoparnas Åhus fyra mil norr om Gladsax och Hammershus på Bornholm. De lyckas erhålla påvens medgivande att överflytta klosterstiftelsen till Gavnø på Själland. Sätesgården omändras därmed till den kungliga länsborgen Gladsaxehus med Gladsax socken, staden Simrishamn och betydande delar av Albo härad som länets uppland. Gladsax län kom därefter att räknas som ett av huvudlänerna i Skåne (Wallin 1954; Wallin 1979, s. 38; Wallin & Lander 1988).

Gladsax som kunglig länsborg, cirka 1400–1621

Under drygt två århundraden residerade länsherren på Gladsaxehus. Bland kända länsherrar kan nämnas Eskil Mogensen Göye (länsman 1471–1476), Jens Holgersen Ulfstand (troligen länsman 1476–1486) och Sten Basse Bille (länsman 1490–1506). Gladsax utgjorde ett eget län fram till år 1621, då länet uppgick i Kristianstad län och kungen mageskiftar Gladsax slott och huvuddelen av länsgodset till Jacob Beck (Wallin 1979, s. 38; Wallin & Lander 1988, s. 81).

Ett intressant inslag i borgens historia är den silverbrytning som omnämns första gången 1562 i ett brev från Fredrik II (1559–1588) till länsherren för Gladsax län. Länsherren ombeds att ordna fram ved till bergverket och bergsmännen; senare samma år skriver kungen ännu ett brev, denna gång angående »bergsskrivaren» Blasius Melde i Gladsax som blivit hotad av sina »berggsäl-

ler». Silverbruket skall ha varit i drift ända fram till 1760. Platsen där silvermalmen bröts utgörs av förkastningsbranten Impan, några hundra meter öster om byn. Var silverhyttan legat i byn är däremot okänt, men den mängd dammar som Hilfeling beskrev tyder på att det kanske fanns ett system av hålldammar som samlade vatten för de vattenhjul som drev blåsterbälgnarna vid smältugnarna. Anders Ödman antar att hyttan

Figur 2. Geometrisk karta över Gladsax 1699–1701. Efter Lilja 1996.

legat i anslutning till borgen, då två dammar legat i dess omedelbara närhet (Ödman 2002, s. 64 f.).

I samband med sin skånska resa 1749 besöker Linné Gladsax den 1 juni och noterar då att öster om kyrkan hade »Blyglans med silver...yppat sig», och där hade man brutit sig in i berget »några famnar». Det fanns även spår efter ännu äldre brytningar i berget (von Linné, C. 1982, Lilja 1996, s. 13 ff.).

Gladsax utifrån det historiska kartmaterialet

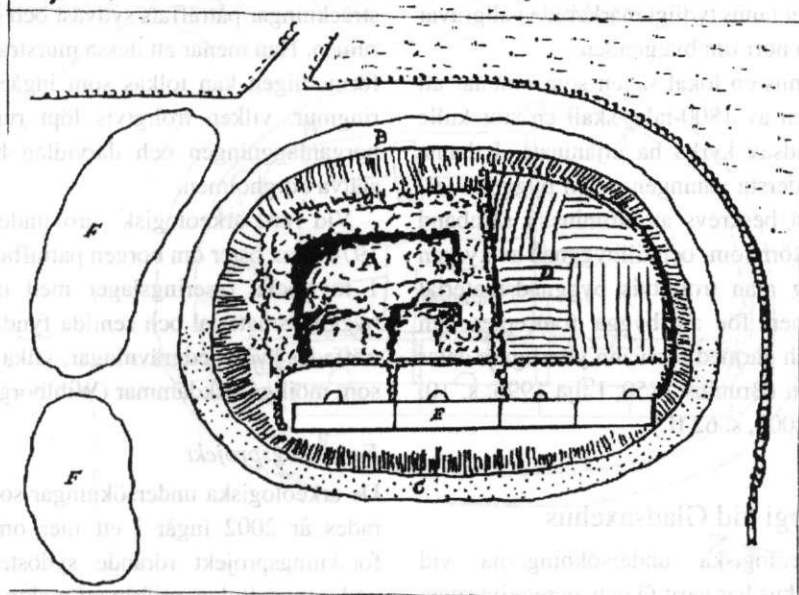
År 1699–1701 ritades en geometrisk karta över Gladsax. Kartan visar att byn hade samma utbredning och långsmala form som idag. På platsen för borgen syns en regelbunden borgplats omgiven av en kvadratisk vallgrav. Norr om borgplatsen och kyrkan är två stora dammar markerade, och strax söder om kyrkan finns ännu en damm. Strax väster om borgplatsen finns två gårdar, nr 5 och 17, och strax söder om kyrkan ligger klockarbostället, nr 3. Det ska observeras att gård nr 17 låg inom den nuvarande, utvidgade kyrkogården.

På 1790 års karta är det nuvarande ruinområdet i norr, öster och söder omgivet av en bågformig damm, medan det i väster begränsades av tre sammanbyggda hus, vilket stämmer väl överens med Hilfelings dokumentation från 1770-talet. Däremot kan man notera, vilket även museiintendent Gustaf Åberg gjorde, att 1725 års karta visar en ännu helt regelmässig borgplats med en kvadratisk areal, vilken på alla fyra sidorna är omgiven av en jämbred vallgrav (Åberg 1954).

Ett antikvariskt perspektiv

Den förste som uppsökte Gladsaxehus i ett antikvariskt syfte var C. G. Hilfeling. På den danske kungens uppdrag tog han sig runt i Skåne och ritade av historiskt intressanta objekt. Hilfeling besökte Gladsax på 1770-

Grundtegnung öfver
 Gladfax Slot, beliggende i Gladfax by, i fjerde Afdeling, uti Skanne Læs
 meget af ruinerne har været ud til

- A. Gladfax Slots grund. mur saa meget deraf er af st.
 B. a. C. Den runde om løbende græs, hvilken paa siden B. er væd og
 paa siden C. nu gandske tør
 D. Et stykke af Slots grund, hvor nu er ager
 E. Nogle opbyggede huse, med deres Raalkamre
 F. 2de Fiske damme, hvoraf har været mange

Figur 3. Gladsaxehus. Avbildning av C. G. Hilffeling på 1700-talet. På avbildningen är norr åt vänster.

talet och dokumenterade då en vallgravsombördad borgholme med resterna efter ett stort stenhush och en rad av mindre, yngre hus väster om stenhuset. På hans avteckning är dessutom markerat två »Fiskedamme» om vilka han nämner att det varit många (Wallin 1979, s. 38; Ödman 2002, s. 62).

Vi vill dock i detta sammanhang föra fram en delvis annan tolkning av Hilffelings avteckning. Vi menar att det inte enbart är stenhuset som är avtecknat, utan även ringmuren runt borgområdet, d.v.s. det som är markerat A på avteckningen. Stenhuset skulle i så fall

vara den »mindre» kvadratiske markeringen i sydvästra hörnet.

Lundaprofessorn C. G. Brunius besökte Gladsax år 1844. Han utförde bl.a. en uppmätning av borgruinen och noterade att byggnaden var uppförd av gråsten med tegelomfattningar för dörrar och gluggar. Brunius konstaterade att byggnaden var cirka 10,4 x 8 m stor med en vägg tjocklek av cirka 1,1 m. Av denna återstod en våning ovan mark. Enligt Brunius ritning fanns det en välvd dörröppning mot väster och i varje gavel en fönsteröppning i form av en skytte-

glugg. Murarna verkar ha stått till ett par meters höjd. Stenhuset tolkades av Brunius som ett s. k. fast hus¹. Även vid mitten av 1800-talet fanns tydligt markerade vallgravar öster och norr om byggnaden

Det finns en lokal sägen som omtalar att vid mitten av 1800-talet skall en stor kulle nära Gladsax kyrka ha utjämats. I denna fanns nedersta våningen av en byggnad vilken 1844 beskrevs av Brunius. I samband med en större om- och tillbyggnad av kyrkan 1857 tog man troligtvis byggnadsmaterial från ruinen för att bygga transepter och annat, och därmed försvann ytterligare delar av borgen (Brunius 1850; Lilja 1996, s. 10; Ödman 2002, s. 62 ff.).

Arkeologi vid Gladsaxehus

De arkeologiska undersökningarna vid Gladsaxehus har varit få och av relativt ringa omfattning. I samband med planerna att uppföra en ekonomibygnad i närheten av borgen utförde museiintendent Gustaf Åberg mindre provgrävningar år 1954. I samband med undersökningen observerades även två kvadratmeterstora murpartier med tegel av medeltida format i stengårdsgården norr om borgområdet. I två schakt mellan stengårdsgården och ruinen påträffades en mörk dyktig fyllning till cirka 1,5 meters djup, vilket antyder existensen av en damm eller vallgrav.

Den intressantaste iakttagelsen gjordes cirka 10 m norr om borgruinen. Här påträffades, cirka 0,3 m under markytan, en väl lagd grund i skalmursteknik (schakt D). Muren var 0,9–1,0 m bred och cirka 0,5 m hög. Med ledning härav togs fyra provschakt (E, F, G och H) upp väster och öster om ovannämnda schakt. Västerut påträffades det nordvästra hörnet av ytterligare en mur och därefter ett parti av dess fortsättning mot söder. På motsvarande ställen nordost om ruinen blottades

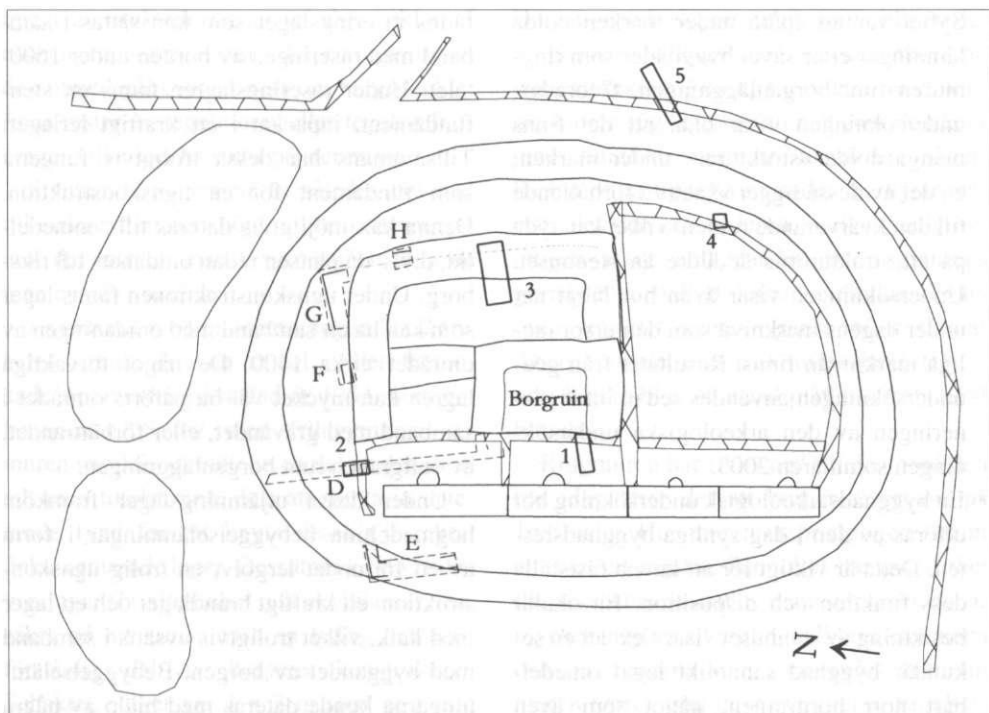
ännu ett murhorn och dess fortsättning söderut. Åberg nämner även att vid ledningsdragning några år tidigare hade två mursträckningar påträffats sydväst och söder om ruinen. Han menar att dessa mursträckningar förmodligen kan tolkas som ingående i en ringmur, vilken troligtvis löpt runt själva borganläggningen och därvidlag begränsat själva borgholmen.

Vid en arkeologisk provundersökning 1974 strax öster om borgen påträffades cirka 1 m tjocka raseringslager med medeltida byggnadsmaterial och sentida fynd. Det påträffades även nedgrävningar, vilka tolkades som möjliga fiskdammar (Wihlborg 1985).

Forskningsprojekt

De arkeologiska undersökningar som initierades år 2002 ingår i ett mer omfattande forskningsprojekt rörande sydöstra Skåne under medeltiden. utifrån ett maktperspektiv där en studie av ett antal borgar och huvudgårdar ingår. Projektet bär namnet *Maktens landskap, en region i förändring. Sydöstra Skåne under 600 år*. Projektet är delvis inriktat på att göra en sammanställning av medeltida manifesta anläggningar såsom borgar, kyrkor, kloster och huvudgårdar i sydöstra Skåne. I projektet ingår även en landskapsarkeologisk studie, vilken kommer att koncentrera sig på maktens landskap i ett regionalt perspektiv. Avsikten är att studera maktstrukturens förändring i tid och rum i sydöstra Skåne.

Undersökningarna vid Gladsaxehus kommer att utgöra en bärande del i forskningsprojektet, då Gladsax anses utgöra ett utmärkt exempel på en plats där maktstrukturen har förändrats under medeltidens gång. I Gladsax fanns sannolikt en huvudgård under tidig medeltid. Under hög- och senmedeltid fanns på orten en till namnet känd sätesgård, vilken under senmedeltiden förvandlades till en av drottning Margarethes riksborgar.

Figur 4. De arkeologiska undersökningarna åren 2002 och 2003. Schakten från dessa år är betecknade med siffrorna 1–5. Åbergs schakt från år 1954 är streckmarkerade. Dessa schakt är betecknade med bokstäverna D–H. Samtliga schakt är inlagda på Hilfelings avbildning från 1770-talet. Skala 1:600.

Inför undersökningarna vid Gladsaxehus utformades ett forskningsprogram vilket in- delades i ett antal åtgärds punkter och där några av punkterna redan är utförda:

- En digital uppmätning med totalstation har gjorts av hela det presumtiva borgområdet. Terrängmodellen visar ganska tydligt att området norr, öster och söder om borgruinen utgörs av försänkningar i terrängen, förmodligen rester av de på 1700-talet synliga vallgravarna. Själva borgruinen och området väster därom ligger däremot på en tydlig förhöjning. Terrängmodellen visar att borgruinen kan ha legat i det nordöstra hörnet av en större borganläggning, med förmodade raserade byggnader söder och väster om ruinen.

- Arkeologiska forskningsundersökningar har börjat utföras för att bl. a. erhålla en datering av grundläggandet av stenhuset. En möjlighet är att Gladsaxehus uppfördes i början av 1400-talet och att den äldre sätesgården legat närmare kyrkan, möjligtvis inne på den nuvarande kyrkogården. Här har enligt skifteskartorna legat en numera riven gård, vilken kanske utgjort den tidig- och högmedeltida huvudgården i byn. Arkeologiska undersökningar skall också försöka belysa om det har funnits andra byggnader i direkt anslutning till borgruinen och vilken funktion dessa i så fall har haft.
- En georadarundersökning på platsen för Gladsaxehus utfördes under våren 2003.

Syftet var att spåra under marken dolda lämningar efter såväl byggnader som ringmuren runt borganläggningen. Georadarundersökningen visar bl.a. att det finns många dolda »strukturer» under marken; en del av dessa ligger »snett» i förhållande till den kvarvarande ruinen, vilket kan tyda på att strukturerna är äldre än stenhuset. Undersökningen visar även hur långt ner under dagens marknivå som den ursprungliga marknivån finns. Resultatet från geoundersökningen användes sedan inför planeringen av den arkeologiska undersökningen sommaren 2003.

- En byggnadsarkeologisk undersökning bör utföras av den i dag synliga byggnadsresten. Detta är viktigt för att kunna fastställa dess funktion och disposition. En okulär besiktning av stenhuset visar t.ex. att en sekundär byggnad sannolikt legat omedelbart norr borgruinen, något som även antyds på Hilfelings avteckning på 1770-talet.
- När projektet är avslutat skall resultaten från de ovan redovisade punkterna, jämte det skriftliga källmaterialet, slutligen sammanställas i en monografi över Gladsaxehus.

Arkeologiska undersökningar 2002 och 2003

De arkeologiska undersökningarna inom forskningsprojektet påbörjades under våren 2002. Ett 3 x 1 m stort schakt (schakt 1) placerades i anslutning till borgruinen, nedan benämnd stenhuset, cirka 2,3 m från ruinens sydvästra hörn. Avsikten var dels att få svar på hur mycket som återstod av stenhusets dagermurar under den nuvarande marknivån, dels att försöka datera uppförandet av stenhuset. Då schaktet var av ringa omfång är det självfallet svårt att tolka och datera de arkeologiska lämningarna.

Strax under ett tjockt utjämningslager

fanns raseringslager som kan sättas i samband med raseringen av borgen under 1600-talet. Under raseringslagren fanns ett stenfundament, inpackat i ett kraftigt lerlager. Tillsammans har dessa troligtvis fungerat som fundament för en ugnskonstruktion. Denna kan möjligtvis dateras till senmedeltid, d.v.s. då platsen redan omdanats till riksborg. Under ugnskonstruktionen fanns lager som kan ha ett samband med omdaning av området cirka 1400. De något torvaktiga lagren kan mycket väl ha påförts området i samband med grävandet, eller förbättrandet, av vallgraven runt borganläggningen.

Under dessa utjämningslager framkom högmedeltida bebyggelse lämningar i form av ett förmodat lergolv, en trolig ugnskonstruktion, ett kraftigt brandlager och ett lager med kalk, vilket troligtvis avsatts i samband med byggandet av borgen. Bebyggelse lämningarna kunde dateras med hjälp av några skärvor äldre rödgods från kannor vilka är typiska för högmedeltiden. Underst i lagersekvensen framkom slutligen den översta grundstenen till stenhuset. Mycket tyder således på att stenhuset har uppförts redan innan sätesgården omvandlades till länsborg under senmedeltiden.

Det kunde således konstateras att cirka 1,3 m av stenhusets västra dagermur är bevarad under den nuvarande marknivån. En dokumentation av stenhusets västra yttermurverk utfördes när hela dagermuren hade blottats i schaktet. Murverket dokumenterades endast i 1 meters bredd. Av denna framgick det att det idag återstår cirka 2 m av stenhusets dagermur. Av denna är cirka 1,3 m dold under marken, medan endast cirka 0,7 m av stenhuset är synligt ovan mark. Det dokumenterade murverket består av otuktad lokal kvartsitisk sandsten, s.k. Hallasten, och är murat med kalkbruk. Det fanns två skift bevarade, där stenarna verkar att ha varit av varierande storlekar. Om hela stenhuset varit

byggt av otuktade stenar är något oklart. I raseringsmassorna samt i delar av gårdsgården utmed gångvägen norr om borgområdet finns rester av tegelmurar eller tegelomfattningar vilka kan ha suttit på stenhuset.

Stenhusets dagermur är således bevarad till cirka två meters höjd, vilket kontrasterar mot det intryck man får av ruinen idag då man besöker platsen.

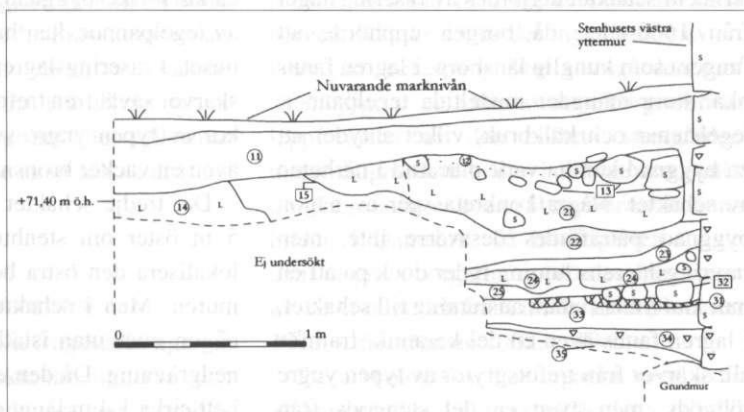
I samband med undersökningen 2002 frilades (schakt 2) även en del av den förmodade ringmuren, påträffad år 1954, norr om borgruinen. Syftet med friläggningen av muren var dels att mäta in en del av den digitalt med totalstation, dels att samla in daterande fynd för att knyta dessa till säkert dokumenterade lager. Dessutom ville vi inför visningar för allmänhet och skolklasser vara säkra på att kunna visa en tydlig och lättförståelig del av borgens konstruktion. Schaktet, vilket var 1 x 2 m stort och som mest 1,3 m djupt, placerades cirka 10 m norr om stenhusets nordvästra hörn. I schaktets mitt påträffades den öst-västligt löpande »ringmuren», vilken var cirka 0,9 m bred och uppmurad i skalmursteknik av Hallasten och kalkbruk. Norr om muren fanns stora mängder raseringsmassor med bl.a. tegelstenar, kalkbruk och takpannor. Knappt en meter ned i dessa lager sprang grundvattnet fram.

De vattensjuka lagren utgör sannolikt en del av borgens vallgrav, som således måste ha legat i direkt anslutning till ringmuren. Söder om muren såg lagerbilden helt annorlunda ut med humösa, närmast torvaktiga lager. Redan omkring 0,85 m under markytan påträffades den orörda leran, i vilken nedgrävningen inför anläggandet av ringmurens grundstenar tydligt kunde urskiljas. Tvärs över schaktet syntes spåren efter Gustaf Åbergs smala undersökningsschakt (D), i vars botten bl.a. en ratad plåthink från 1954 hittades.

Ringmuren har rivits ned till den höjd den har idag efter det att borgen övergavs på 1620-talet. Hur muren ursprungligen sett ut är svårt att avgöra. Sannolikt har murverket till största del bestått av natursten, men det är mycket möjligt att teglet, kalkbruksstyckena och takpannorna som påträffades norr om muren härrör från dess övre delar. En alternativ tolkning är att byggnadsmaterialet kommer från en byggnad inne på borggården. Utifrån fyndmaterialet i ringmurschaktet är det svårt att uttala sig om ringmurens ålder. Keramiken som påträffades var sen- och eftermedeltida. Till största del var de lager som grävdes ut runt muren yngre än själva muren och härrörde snarare från borgens brukningstid. Men i lagret runt

Figur 5. Sektionsritning av schakt 1 vid det västra partiet av stenhuset. Siffrorna betecknar de olika lagren, eller kontexterna, i schaktet. Nederst i lagersekvensen syns de högmedeltida lämningarna.

Skala 1:40.

grundstenarna framkom en skärva yngre rödgods, vilket pekar mot en senmedeltida datering av anläggandet av ringmuren. Tegelstenarna i såväl rasmassorna som i murresterna i gårdsgården har medeltida mått och är murade i munkförband, vilket var vanligt under hela medeltiden. Ringmurens skal-mursteknik är också typiskt medeltida. Det är således tänkbart att den eventuella ringmuren uppfördes i samband med borgens omdanande till riksborg omkring 1400.

De arkeologiska forskningsundersökningarna vid Gladsaxehus fortsatte under augusti 2003. Då grävdes tre provschakt, där samtliga var planerade att vara 5 x 2 m stora. Yttre omständigheter medförde dock att schakten minskades, och istället skall de grävas klart ett annat år. De tre provschakten placerades öster (schakt 3), söder (schakt 4) och sydost (schakt 5) om stenhuset. Schakten öster och sydost om stenhuset var cirka 5 x 1 m stora, medan schaktet i söder endast blev 1 x 1 m stort.

Som det framgår av figur 4 är schaktet sydost om stenhuset (schakt 5) placerat strax öster om vallgraven. Anledningen till att schaktet placerades här var att en genomförd georadarundersökning visade att det fanns okända strukturer, eventuellt murar, under marken. Dessa strukturer ingår kanske i en äldre fas i borgens historia. Merparten av materialet i schaktet utgjordes av raseringslager från 1600-talet, då borgen upphörde att fungera som kunglig länsborg. I lagren fanns bl.a. stora mängder medeltida tegelpannor, tegelstenar och kalkbruk, vilket antyder att en byggnad kan ha varit placerad i närheten av schaktet. Några konkreta spår av någon byggnad påträffades dessvärre inte, men raseringslagrens lutning tyder dock på att en mur kan finnas i nära anslutning till schaktet. I lagren fanns även en del keramik, framför allt skärvor från trefotsgrytor av typen yngre rödgods, men även en del stengods från

15–1600-talen. Det mest spektakulära fyndet var en björnklo, vilken kanske kan ha suttit på en björnfäll.

I den västra delen av schakt 5, under raseringslagren och cirka 1,5 m under den nuvarande marknivån, framkom torvig lera och alldeles svart torv. I lagret fanns välbevarade träpinnar och tillhuggna träbitar. Den svarta torven antyder att området en gång utgjordes av en mindre våtmark, vilken man utnyttjade i samband med anläggandet av vallgraven runt borgholmen.

Det minsta schaktet (schakt 4) placerades cirka 10 m sydost om borgruinen. På Hilfelings avbildning från 1770-talet framgår att schaktet är placerat på »et stykke af Slottets grund, hvor nu er ager». Vår förhoppning var att lokalisera ringmurens sydöstra hörn, vilket enligt våra hypoteser kunde finnas här. Därigenom kunde vi kanske få en uppfattning om storleken på borganläggningen och möjligtvis datera uppförandet av ringmuren. Dessutom kan andra byggnader, och kanske även hörn- eller flankeringstorn, ha varit uppförda i anslutning till ringmuren. Vad som framkom i schaktet var ett kraftigt raserings- och brandlager med stora mängder lerklining/bränd lera och tegelpannor. På lerklining, vilken varit utsatt för kraftig eldpåverkan, fanns tydliga intryck av stolpar och pinnar. Byggnadsmaterialet antyder att en korsvirkesbyggnad, sannolikt med ett tak av tegelpannor, kan ha legat söder om stenhuset. I raseringslagren fanns även keramik, skärvor såväl från trefotsgrytor som från krukor av typen yngre svartgods. Det hittades även en vacker bronsnål.

Det tredje schaktet (schakt 3) placerades 5 m öster om stenhuset. Avsikten var att lokalisera den östra begränsningen på ringmuren. Men i schaktet fanns inga spår av någon mur, utan istället framkom en större nedgrävning. Då den endast kunde iakttagas i ett cirka 1,4 m långt och 0,4 m brett avsnitt

Figur 6. Arkeologurserna lockade många historieintresserade att på ett konkret sätt söka sina rötter.

går det inte att med säkerhet fastställa dess funktion. Det konstaterades dock, med hjälp av provborrning, att nedgrävningen var minst 1,4 m djup. I fyllningen har hittills inga daterande föremål framkommit. Sannolikt är det en brunn, men om den är medeltida eller yngre är i nuläget osäkert. Det enda vi har att bygga en datering på är stratigrafin i schaktet. Nedgrävningen är gjord genom en äldre markhorisont och en härd, vilken kommer att ¹⁴C-dateras. I den västra delen av schaktet, närmast stenhuset, fanns två större stenar vilka möjligtvis utgör grund eller syllstenar för en byggnad. Hur de skall tolkas är i nuläget osäkert.

Sammanfattning av de arkeologiska undersökningarna

För att knyta an till våra frågeställningar så antyder de arkeologiska lämningarna och fyndmaterialet att stenhuset har uppförts

senast vid 1300-talets början. Detta innebär att den äldre sätesgården eller borganläggningen, d.v.s. den gård som Ide Pedersdatter Falk testamenterade till drottning Margarete år 1398, sannolikt legat på samma plats som den strax efter år 1400 etablerade riksborgen. Men däremot finns det en del som pekar mot att den förmodade ringmuren skulle ha uppförts i samband med etablerandet av riksborgen. Kanske fanns det inget behov av en kraftigare befästning runt sätesgården mer än möjligtvis en vallgrav runt borgholmen. Uppförandet av den befästa sätesgården under högmedeltid, ute i ett ganska sankt område, stämmer även väl med den allmänna bilden i Danmark, då huvudparten av de danska privatborgarna uppfördes från slutet av 1200-talet och fram till år 1396 (Reisnert 1989, s. 66, Ödman 2002, s. 19 f.).

De arkeologiska lämningarna visar även att hus och eventuellt verkstäder legat i direkt

anslutning till stenhuset. Vilken funktion dessa haft är dock osäkert, men från ett kulturlager strax ovan husets byggnadslager framkom bl. a. en slagglump och eventuellt ett fragment av ett bälgmunstycke av järn och kalk. Detta antyder att någon form av järnhantering skett i omedelbar närhet av stenhuset.

Fyndmaterial i form av bl.a. tegelstenar, takpannor, två blyspröjsfragment och föns-terglas i ett kraftigt raseringslager strax norr om ringmuren, visar att det möjligtvis även kan ha legat byggnader i anslutning till muren.

Det byggnadsmaterial som framkom cirka 10 m söder om stenhuset antyder att en korsvirkesbyggnad, sannolikt med ett tak av tegelpannor, kan ha legat på denna plats. I schaktet framkom dock inga spår av själva huset, men här skall undersökningarna fortsätta.

Öster om stenhuset, inne på borggården, lokaliserades sannolikt själva borgbrunnen. Denna är i nuläget inte daterad, men även här skall de arkeologiska undersökningarna fortsätta. På platsen kunde även en äldre härd dokumenteras, vilken möjligtvis är förhistorisk.

Liknande borgbyggnader

Det historiska källmaterialet, liksom de arkeologiska undersökningarna, tycks visa att länsborgen Gladsaxehus varit en regelbunden borganläggning med ett rektangulärt stenhus, omgiven av vallgravar och sannolikt en ringmur. Borganläggningen får anses ha vissa likheter med t.ex. riksborgen Lindholmen utanför Svedala, där ett kraftigt kärntorn omges av en ovanligt bred ringmur (cirka 3,5 m), vilket skall jämföras med ringmuren runt Gladsaxehus (cirka 1 m bred). På Lindholmen låg den tegelbyggda salsbyggnaden söder om kärntornet och utmed den södra ringmuren. (Gardelin 1995, s. 157 f., Wallin 1995, s. 169). En del tyder på att så

även varit fallet vid Gladsaxehus, även om salsbyggnaden här istället kan ha varit en korsvirkesbyggnad.

Gladsaxehus har även vissa likheter med Falsterbohus, där kärntornet omges av en ringmur. Falsterbohus har dock haft dubbla vallgravar, vilket troligtvis inte är fallet med Gladsaxehus (Winstrand 1995, s. 97 ff.). Även likheter med borgen Tårnborg på Själlands västkust föreligger. Även denna har en kvadratisk grundplan med kärntorn och ringmur. Ringmuren är här cirka 1,6 m bred. Där emot finns det inte någon vallgrav runt borg- holmen. Tårnborg nämns redan 1169 i de skriftliga källorna (Staecker 1995, s. 134 f.). De senare årens arkeologiska undersökningar på det närbelägna Glimmingehus antyder att även denna borg har haft en ringmur, åtminstone under 1400-talet. Runt borg- holmen löper även en bred vallgrav (Jönsson 1995).

Projektets fortsättning

De arkeologiska undersökningarna kommer att fortsätta, och tanken är att avsluta de schakt vi påbörjade år 2003. Förhoppningsvis kan vi efter undersökningarna besvara några av följande frågeställningar: Vad är det för strukturer som georadarundersökningen egentligen visar? Hur skall dessa strukturer tolkas? Varför fanns det ingen fortsättning på den förmodade ringmuren öster om stenhuset? Var det verkligen ringmuren som påträffades 1954 eller var det lämningar efter byggnader? Hur avgränsas borgområdet i söder, finns det en ringmur här och en salsbyggnad?

Förmedlingsverksamheten

Gladsaxehusprojektet är som nämnts ett samarbetsprojekt mellan Institutionen för Arkeologi och Antikens historia, Österlens Museum, Studieförbundet Vuxenskolan och Kyrkliga samfälligheten i Simrishamns pastorat. En viktig del i projektet är att förmedla kulturhistorisk kunskap till såväl en intresserad allmänhet som

till skolbarnen på Österlen. Detta sker bl.a. genom en speciell Gladsaxdag under sommaren där de arkeologiska undersökningarna vid Gladsaxehus står i fokus för att därigenom öka allmänhetens intresse för sin hembygd. I utbildningssyfte har även ett stort antal skolklasser haft möjlighet att besöka undersökningarna och att få veta mer om Gladsaxehus historiska bakgrund. Som ett ytterligare led i förmedlingsverksamheten har vi även haft arkeologikurser för såväl kunskapsförstående turister som lokalbefolkningen (se fig. 6). Kurserna var mycket uppskattade, och vår förhoppning är att, tillsammans med Studieförbundet Vuxenskolan, arrangera nya arkeologikurser framöver.

I samband med den rikstäckande Arkeologidagen den 17 augusti 2003 anordnades, i samarbete med Österlens museum, även visningar av de arkeologiska undersökningarna vid Gladsaxehus. Även dessa rön ett stort intresse.

Det positiva bemötande som förmedlingsverksamheten vid Gladsaxehus har fått visar att det finns ett stort, uppdämt behov såväl bland lokalbefolkningen som turisterna på Österlen att få veta mer om sin historia. Detta är viktigt att tänka på för både arkeologer och historiker och ger oss ett stort ansvar som förmedlare och förvaltare av vår historia. Vi tänker därför fortsätta med den oerhört viktiga och stimulerande förmedlingsverksamheten.

Not

¹ Ett fast hus är i allmänhet en rektangulär byggnad som innehåller de flesta av borgens funktioner, exempelvis bostad, representationlokaler, kök, administrativa funktioner och i vissa fall försvarsanordningar (Reisnert 1989, s. 68).

Litteraturförteckning

- Brunius, C. G. 1850. *Skånes konsthistoria för medeltiden*. Lund.
- Burenhult, G. 1981. *Stenåldersbilder. Hällristningar och stenåldersekonomi*. Stockholm.
- Gardelin, G. 1995. Byggandet av borgen. Mogren, M. & Wienberg, J. (red.) *Lindholmen. Medeltida riksborg i Skåne*. Stockholm.
- Jönsson, L. 1995. *Glimmingehusprojektet. Arkeologiska undersökningar 1993-94. Glimminge 39:44, 39:6. Vallby sn, Skåne. Fornlämning 5. Rapport nr: 2*. Lunds Universitet, Historiska Museet. Lund.
- 1997. Gladsaxehus – en medeltida länsborg. *Bulletin för arkeologisk forskning i Sydsvetige nr 2 1997*. Lund.
- 2002. Gladsaxehus – en medeltida länsborg. *Österlent Föreningen för Fornminnes- och Hembygds-vård i Sydöstra Skåne Medlemsblad 2002:2*. Simrishamn.
- Jönsson, L. & Wallechom, U. 2003. *Projekt Gladsaxehus*. Gladsax 13:32 (Gladsaxehus), RAÄ 12, Gladsax sn, Skåne. Rapport över arkeologisk undersökning 2002. Institutionen för Arkeologi och Antikens historia, Lunds Universitet. Lund.
- Lilja, H. 1993. *Murverksdokumentation Gladsax kyrka Skåne*. Länsmuseet i Kristianstad. Rapport 1993:11. Kristianstad.
- 1996. *Byggnader och miljöer på Österlen. Gladsax*. Utgiven av stadsarkitektkontoret, Simrishamns Kommun, i samarbete med Länsmuseet i Kristianstad. Ystad.
- Pamp, B. 1983. *Ortnamn i Skåne*. Stockholm.
- Reisnert, A. 1989. Borgar och huvudgårdar i Danmark och Skåne. Utveckling och forskningshistorik. Andersson, H. & Anglert, M. (red.). *By, huvudgård och kyrka. Studier i ystadsområdets medeltid*. Stockholm.
- Staecker, J. 1995. Murens fall. Mogren, M. & Wienberg, J. (red.) *Lindholmen. Medeltida riksborg i Skåne*. Stockholm.
- Wallin, C. 1954. *Ide Pedersdatter Falk till Gladsax. Ett bidrag till den nordiska senmedeltidens kultur- och personhistoria*. Lund.
- 1955-1962. *Tomnarps Urkundsbok 1085-1600. Klostret – Hospitalet – Staden – Socknen I 1085-1300*. Lund.
- 1979. *Jens Holgersen Ulfstand och Glimmingehus*. Tomelilla.
- Wallin, C. & Lander, G. 1988. Gladsax län och Albo härad. *Skepparpsåns Museiförening Bygdehistorik Nr 2 1988*. Kivik.
- Wallin, P. 1995. Rekonstruktionen. Mogren, M. & Wienberg, J. (red.). *Lindholmen. Medeltida riksborg i Skåne*. Stockholm.
- Wihlborg, A. 1985. *Rapport. Provundersökning och antikvarisk kontroll. Fornl. nr 12. Gladsax sn, Sk. Riksantikvarieämbetet. Byrån för arkeologiska undersökningar UV-Syd*. Lund.
- Winstrand, M. 1995. De skånska riksborgarna. Mogren, M. & Wienberg, J. (red.). *Lindholmen. Medeltida riksborg i Skåne*. Stockholm.
- Åberg, G. 1954. *Rapport till Skånes Hembygdsförbund angående övervakning av en preliminär undersökning av området vid Gladsaxehus borgruin under sept.-okt. mån. 1954*.
- Ödman, A. 2002. *Borgar i Skåne*. Historiska Media. Lund.